

Олександра Трофимук

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА

У статті подано стислий огляд літературної спадщини гетьмана Пилипа Орлика, розглянуто головні ідеї, викладені в його літературних творах та Конституції 1710 року.

Ключові слова: стиль бароко, Пилип Орлик, Іван Мазепа, конституція, панегірична творчість, неолатиністика, національна ідея.

Oleksandra Trofymuk. The literary heritage of hetman Pylyp Orlyk

The article attempts to make brief review of Pylyp Orlyk's literary heritage. The author dwells on the hetman's key ideas developed in his literary works as well as in his Constitution of 1710.

Key words: baroque, Pylyp Orlyk, Ivan Mazepa, Constitution, eulogies, Neo-Latin studies, national idea.

Пилип Орлик (11. 10. 1672 – 24. 05. 1742) – екзильний гетьман України (1710 – 1742). Син Степана Орлика, убитого під Хотином 1673 р., й Ірини з Малаховських, нащадок литовсько-білоруського роду (герб Новина), можливо, давнього чеського походження. Народився в с. Косуті Ошмянського району на Віленщині. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (до 1694 р.), був катедральним писарем київської митрополії. 1698 р. одружився з Ганною Герцик, дочкою полтавського полковника Григорія Герцика. З 1700 р. служив у Генеральній військовій канцелярії – старшим військовим канцеляристом, потім регентом; із 1706 р. – генеральний писар і найближчий помічник гетьмана Івана Мазепи, який надав Орликові великі маєтки в Чернігівському, Ніжинському і Стародубському полках. Особливу діяльність Орлик виявив під час війни 1708 – 1709 рр., зокрема допомагаючи гетьманові у спробах створити антимосковську коаліцію на сході Європи.

5 квітня 1710 р. обраний гетьманом України. Був основним редактором Конституції 1710 р. У своїй державницькій діяльності спирався на Запорожжя й на спілку зі шведським королем. Уклав союзний договір із Кримом 13 січня 1711 р., вів переговори з Туреччиною, яка привілеєм 1712 р. визнала владу Орлика на Правобережжі, Лівобережжі та Запорожжі.

У 1711 – 1714 рр. на Правобережній Україні провадив збройну боротьбу проти Москви, яка після перших успіхів закінчилася невдачею через хибну політику Туреччини й хижацьку поведінку кримчан.

1714 р. із частиною генеральної старшини виїхав до Швеції; 1720 р. – до Німеччини, жив інкогніто в Сілезії й Польщі. З 1722 р. аж до смерті мешкав у володіннях Туреччини, де був фактично інтернований (до 1734 р. у Салоніках, потім у Буджаку та в Молдавії). Протягом цього часу шукав підтримки в європейських держав для визволення України, що через несприятливу політичну кон'юнктуру не дало результатів.

Автор літературних творів “Alcides rossyiiski” (1695 р., на честь І. Мазепи), “Hippomenes sarmacki” (1698 р., на честь І. Обидовського); блискучих політичних

трактатів “Вивід прав України” й “Маніфест до Європейських урядів” (1712), та “Діарія” (тобто “Подорожнього щоденника”, 1720–1732).

Мистецька спадщина Пилипа Орлика тривалий час була незаслужено забута: соратник підданого анафемі гетьмана Івана Мазепи, річ зрозуміла, не тішився популярністю. Водночас Орлика-письменника цілковито заступив Орлик-політик: пишучи історичні розвідки про цю неординарну особистість української історії, учені насамперед звертали увагу на його діяльність на міжнародній арені, не забуваючи констатувати факт політичної спадкоємності стосовно Івана Мазепи. Твори різних жанрів, які вийшли з-під пера Пилипа Орлика, використовувалися хіба як “надміру суб’єктивні історичні свідчення”.

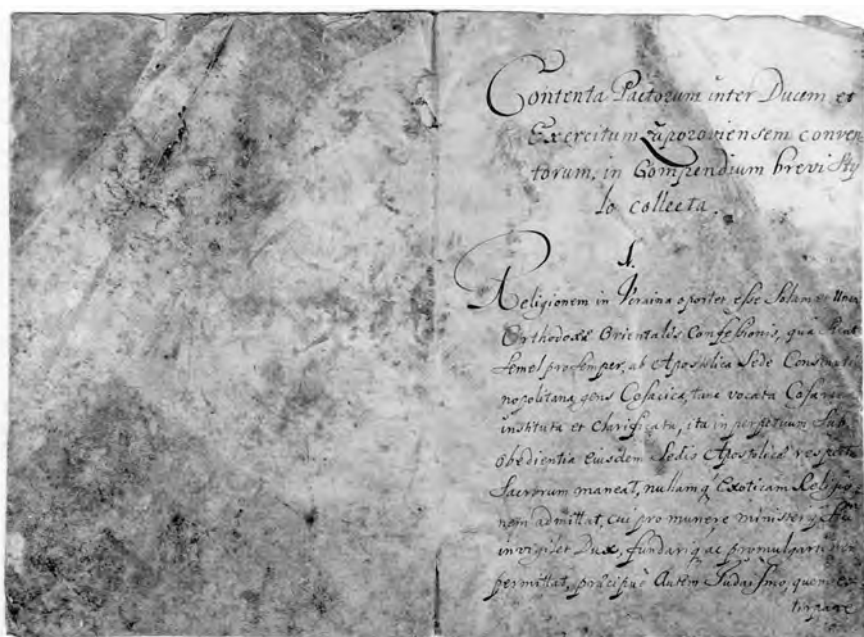
Найновіший етап зацікавлення художнім доробком і політичною долею екзильного гетьмана припадає на часи проголошення незалежності Української держави. Мабуть, публікації 1990-х років і слід уважати початком відродження Орликової спадщини в сучасній Україні.

Зрозуміло, що насамперед увагу громадськості приковує до себе Конституція. Ратифікована 1710 р., вона, хоча й носить у популярній літературі ім’я Орлика, насправді стала результатом колективної творчості козацької старшини [6; 5, 66]. Праця над укладенням документа, який би констатував для світу устремління патріотично настроєної української еліти, велася принаймні від 1707 р., якщо не враховувати етнополітичних декларацій раніших часів: указів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та ін. [8, 163-221]. Проте саме Орликові як генеральному писареві, а згодом кандидатові на гетьманську посаду належить остаточна редакція постулатів цього унікального документа.

Автентичність Конституції 1710 року тривалий час піддавалася сумніву як закордонними, так і вітчизняними дослідниками. Вважалося, що документи, надруковані Осипом Бодяньським у редактованих ним “Чтениях” Московського університету [див.: 1; 2] 1841 та 1859 р., – фальсифікати, створені, аби підняти самосвідомість українців. Не поліпшила справи й публікація Веньяміна Кордта 1930 р. [див.: 4], хоча стилістичні особливості, специфічна лексика, низка економічних, політичних і культурних реалій обох – і староукраїнської, і латиномовної – версій тексту цього документа виразно засвідчують, що йдеться таки про специфічну форму етнополітичної декларації, яка стверджує наявність державного утворення в центрі Європи й усталює параметри існування цієї держави, як-то кордони, ідеологічні особливості, фінанси, систему державного управління, суддівство аж до прав головних суспільних верств (козаків, “посполитих”, навіть ствердження прав міського населення) і таких специфічних реалій, як особиста гвардія гетьмана та внутрішні війська. Аж продемонстрований 2008 року на Міжнародній виставці “Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття)” скорочений оригінал Конституції, писаний рукою самого Пилипа Орлика, зняв із порядку денного сумніви стосовно його справжності. Хоча насправді це версія документа, опублікованого Веньяміном Кордтом у тридцятих роках; Кордт не подавав фотографій оригіналів, а лише розшифрування текстів без перекладу.

Та основне питання, яке виникає в межах наукової дискусії про характер Документа 1710 р., формулюється так: “Чи Конституція 1710 р. – це справді конституція, чи це ординарна угода, відома в історії під назвою “*pacta conventa*”, яку уклали поміж собою представники шляхти – еліти Речі Посполитої – та новий король на елекційних зборах на час правління конкретного короля?”

Науковці не дійшли одностайності у трактуванні цієї проблеми. Проте наведені міркування із царини стилістики і специфічної лексики, а насамперед промовиста цитата із преамбули самого документа свідчить про те, що “уклали цю угоду з ясновельможним паном його милістю Пилипом Орликом,

Перша сторінка рукопису Конституції 1710 року

новообраним Гетьманом і постановили, щоб не тільки його ясновельможність за – дай Боже – щасливого свого гетьманського правління свято дотримувався духу оцих угод і постанов, що виражено у наступних пунктах, про що присяг своєю честю, *але щоби й інші гетьмани – наступники того уряду у Війську Запорозькому – незмінно їх виконували.*“ Це, а також принцип розподілу влади, зафіксований у статтях, спонукають сприймати цей твір як перший конституційний документ.

Але повернімося до Пилипа Орлика та його творчої спадщини. Перу гетьмана, крім етнополітичних декларацій різними мовами, належать дві поетичні збірки, величезний “Діарій”, значний масив епістолярної спадщини.

Перша збірка “Alcides Rossiyski...” надрукована у Вільно 1695 р. Головна тема – звеличення подвигу Івана Мазепи, який здійснив переможну військову кампанію проти турецько-татарських збройних сил. Автор, попри запевнення у своїй поетичній невправності, використовує всі можливості барокової поетики, засвоєні ним у процесі навчання. Збірка двомовна: макаронічна (суміш польської та латинської мов) прозова передмова й післямова з віршованими вставками, польськомовний корпус основного віршованого тексту. Твір збудовано всуціль на використанні античних реалій. Зміст панегірика підкорено єдиному задумові, кульмінаційний момент якого – “сценарій” тріумфу, котрим, на думку автора, співвітчизники мають ушанувати Івана Мазепу на шляху його повернення з переможної військової кампанії у степи України, де він подолав турецько-татарські війська, що становили загрозу для українського населення. Основний ідейний акцент збірки оприявнює фігурний вірш, який демонструє бароковий синтез античної та християнської традицій, – буква “V” (Victoria-Звитяга) на постаменті у вигляді хреста [5, 438; 623-636; 7, 13]. Насправді цей текст імітує герб Івана Мазепи й містить ускладнений акронапис. Так Пилип Орлик намагається сугерувати потенційному реципієнтові позитивну ідею “захисту християнських братів”, яку вдалося виконати Іванові Мазепі. Опис урочистостей зустрічі доблесного гетьмана обігрує ритуал давньоримських тріумфів з їхніми тріумфальними арками (споруджувались із трофею – захопленої на полі бою

покинутої ворогом зброї); коли ворожих полонених проводили попід цією “тріумфальною аркою”, вони перетворювалися на рабів. Орлик наголошує на тому, що Мазепа не просто переміг і здобув кілька ворожих фортець, а виконує визначену провидінням функцію відновлення у світі Ладу, який порушився тоді, коли мусульманські загарбники завоювали Константинополь (колишній духовний центр православних християн, зокрема українців) і спалювали сакральний центр християнської цивілізації – Святу Софію, перетворивши її на мечеть. Будуючи так свій панегіричний твір, молодий Пилип Орлик виступає в іпостасі творця ідеологеми довкола постаті гетьмана Івана Мазепи. Візуальні ефекти збірки – уже згаданий фігурний вірш-кульмінація, побудований на обігруванні вексиліографічної символіки герба Мазеп, “Піраміда” (знайома нам символічна могила-курбан, поетичний топос слави, який пронизує українську літературу від найдавніших часів і до сучасності), Тріумфальна арка, котру Орлик вибудовує із “пригнутого” (знак упокорення, підкорення) “тьмяного оттоманського місяця” – мусульманського символу, й інші віршові вставки з подвійними й потрійними акростихами – усі елементи цього непересічного мистецького твору демонструють нам чудовий зразок “високого”, “елітарного” українського бароко, дарма що панегірик написано польською мовою. Він належить до польськомовної галузі українського літературного процесу XVII ст.

Орлик завершує свою збірку цілком несподівано, враховуючи основну – тріумфальну – тему твору. Вірш-інскрипція “Aureae Alcidis catenae...” (“Золоті пута Альціда...”) і прозова післямова утверджують християнський “гуманістичний” вимір діяльності українського гетьмана: його добродійну підтримку розвитку національної культури. Автор панегірика акцентує на будівничій і відбудовній місії гетьмана (осадницька і ктиторська функції – першорядні риси володаря, князя в системі тогочасних суспільних установок). Зміщуючи акценти гетьманських чеснот, стверджуючи, що “хочемо привітати [героя] не тільки того, що приборкав мусульманських страховищ Гетьманською булавою, але й того, що путами добродійності принадує людські душі й згромаджує”, Орлик намагається задати параметри обов’язків володаря з огляду на формування певної спільноти, яку нині прийнято називати нацією (“згромажені душі”).

Експеримент у царині синтезування символіки різних епох у межах естетики культури бароко Орлик продовжує у другій своїй віршованій панегіричній збірці “Hippomenes Sarmacki...”. Проте в цьому творі, що побачив світ у друкарні Києво-Печерської Лаври 1698 р. (факт сам собою символічний, бо ця чільна в тогочасній Україні друкарня пересічних з огляду мистецького й тематичного текстів на верстат не брала!), Орлик намагається перевести творчий пошук у сферу організації макрофабули.

Як можемо переконалися, стрижнем другого твору виступає “чотирикнижжя паргонів”, у яких Орлик формулює основні параметри значущості, шляхетності представника козацької старшини: родовите походження, добра освіта, звичайно, військова діяльність і – *nota bene!* – свідомий вибір спільноти, у якій існує можливість самовияву [5, 511-558]. Ці чотири сюжети описують особистість Івана Обидовського – племінника Івана Мазепи, який був визначеним за наступника Мазепи на гетьманській посаді. Для утвердження роду Мазеп Орлик вибрав непересічну подію – шлюб двох представників найзначніших родів тогочасної Гетьманщини: Обидовський одружується з Ганною Кочубеївною, дочкою генерального писаря (канцлера) Василя Кочубея (на той момент стосунки гетьмана й генерального писаря були ще рівними). Напевно, Орликові імпонувала ця тема: він теж одружився в тому ж 1698 р. і теж із дівчиною на ім’я Ганна – дочкою полтавського полковника Григорія Герцика, особи, доволі впливової в Гетьманщині.

Проте Пилип Орлик перетворює весільний панегірик на епічний бароковий “вінець поем”, осовна мета якого – сакралізувати новоутворювану династію володарів краю. Для цього автор використав паралель з “Енеїдою” Вергілія (порівнює Івана й Ганну з Енеєм та Лавінією), а також символіку декількох циклів давньогрецьких міфів, які обігрують теми ініціації нових міст, країв. Так, синтезувавши античні сюжети із запозиченим зі Святого Письма жанром “чотирикнижжя”, Орлик апелює до обох традицій – шкільної (античної) та християнської, які визначали світосприйняття людей епохи бароко. Третій елемент, наявний у поетиці творів збірки, це відгомони народної лірики [5, 636-674].

Естетика епохи явлена автором на всіх рівнях опрацювання книги: це й нагородження всіх “етикетних” частин “вінця поем” (передмов, присвят, вірша на герб тощо), і надміру ампліфіковані ілюстрації, які обігрують вексиліграфічну й топічну символіку й супроводяться емблематичними віршами-поясненнями, й акростихові вірші (знаходимо й архискладне поєднання акро- мезо- й телевірша в одному творі), і розмежування різнотематичних віршів шрифтами (готик, антиква). Властиво, цю збірку треба сприймати лише в оригіналі.

Повертаючись до огляду еволюції авторської свідомості, слід наголосити на тому, що Орлик у другій збірці порівняно з першою демонструє позицію автономіста. Іван Мазепа в “Alcides Rossiyski...”, як видно із самої назви, пов’язаний у свідомості Орлика з “цезарем Петром”, та й Військо Запорозьке іменоване тут “військом їхнього царського пресвітлого маєстату”. Друга збірка намагається витворити задовільну ідеологему ініціації нового світу в Гетьманщині через, як уже мовилося, виникнення нової династії. Автор твору “Hippomen Sarmacki...” вже належить до кола української політичної еліти кінця XVII ст. і бачить світ і своє місце в ньому крізь призму світогляду козацької старшини мазепинського кола. Не випадково у збірці з’являється фраза “Київ – другий Рим”.

Річ ясна, що остаточно ідея незалежної від учорашнього союзника – православної Москви – української держави мала виникнути принаймні після погрому Батурина, столиці Гетьманщини, у 1709 р. У Конституції 1710 р. Орлик і співавтори не шкодують пейоративних епітетів для Петра й Московщини, а всі постулати щодо організації суспільного життя починаються твердженням: “Щоб у нашій Вітчизні, дай то Бог, звільненій від московського ярма...”. Можна констатувати, що полтавські події посприяли виникненню в певній частині української еліти чіткої та однозначної візії перспективного розвитку Гетьманщини-України.

Конституція ще раз засвідчує літературний хист Пилипа Орлика, а також уміння віднайти адекватний стильовий реєстр для втілення авторського задуму. Порівняно з віршованими панегіриками текст Конституції максимально лаконічний, по-ренесансному прозорий [6, 16-47; 3, 89-117; 5, 45-72; 90-111; 8, 187-191]. Хоча й тут – особливо це стосується Преамбули – відшукаємо ті ж засоби стилістичної обробки тексту, що й у поетичних збірках: паралелізми, подвоєння, філологічну гру із застосуванням асонансів і алітерацій тощо. Орлик практично не звертається до античних реалій, за винятком професіоналізмів і юридичної термінології, що цілком природньо: текст Конституції 1710 р. написаний у двох версіях, латинській та українській; вони практично тотожні. Це дозволяє припустити, що латиномовна версія призначалася для міжнародного вжитку, тоді як українська – для місцевого [5, 674-701]. Науковці-історики стверджують, що Конституція діяла на території Гетьманщини впродовж 1710 – 1714 рр., а її копії можна було знайти в міських магістратах. І лише після остаточної поразки мазепинців тексти почали знищувати як компромат,

що міг стати підставою для серйозних репресій проти їхніх власників, аж до смертної кари.

Як уже згадувалося, перу Пилипа Орлика належить цілий масив творів: величезна епістолярна спадщина – спілкувався мало не з усіма європейськими урядами (це листування ще лишень потрібно скрупульозно зібрати, розшифрувати й перекласти), політичні маніфести, об'ємний “Діарій” (“Подорожній щоденник”), який писаний водночас кількома мовами й також чекає на свого інтерпретатора. Віднайдення максимально повнішого корпусу творів Пилипа Орлика, переклад, критичне опрацювання текстів і вписання в контекст історичних реалій – усе ще справа майбутнього.

У його особі український літературний процес отримує витонченого стиліста, талановитого барокового поета, генератора ідей – чільного ідеолога Гетьманщини, активного політичного діяча.

Тому нині, у рік 300-річного ювілею ратифікації цієї унікальної української Конституції, яка відбулася 5 квітня 1710 року в час вибору Пилипа Орлика гетьманом України, хочеться нагадати про особу гетьмана-подвижника, актуалізувати необхідність подальшого дослідження його мистецько-філософської спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бодянский О.* Переписка и другия бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинського, татарского хана, турецкаго султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы, Йосифа Потоцкого на латинском и польском языках // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – М., 1847. – № 1. – Р. 3. (Материалы иностранные). – С. 11-17.
2. *Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантиш-Каменским и изданные О. Бодянским.* – Ч. 2. 1691 – 1722 // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.* – М., 1859. – Кн. I (январь – март) (Отд. Материалы отечественные). (1847 року опублікований повний латинський текст, а 1859 – повний текст українською канцелярською мовою XVII – XVIII ст.)
3. *Конституція Української Гетьманської держави: староукраїнською, латинською, сучасною українською та англійською мовами.* – Львів–Київ, 1997. – 160 с.
4. *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського архіву що-до історії України XVII – поч. XVIII вв. // *Український археографічний збірник.* – К., 1930. – Т. 3. – С. 17-55.
5. *Пилип Орлик.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Упорядкування і примітки Мирослава Трофимука і Валерія Шевчука. – К., 2006. – 736 с.
6. *Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 р.* / Пер. з лат. та прим. М. С. Трофимука, передм. та заг. наук. ред. П. Омеляна, післясл. О. П. Трофимук та М. С. Трофимука. – К., 1994. – 77 с.
7. *Трофимук О.* Творчість Пилипа Орлика доєміграційного періоду (1672 – 1714): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1996.
8. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття):* 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: кат. Міжнар. вист. / [уклад. Ю.Савчук]; М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України. – К., 2008. – 224 с.

Отримано 15.07.2010 р.

м. Львів

До уваги авторів!
Статті до журналу приймаються лише із шифром УДК.